

III. Génus loci a debilis loci

Inovovaný datel

Z některých dříve milovaných pojmů, jako je krajina nebo génus loci, se mi už pomalu začíná dělat stejně špatně jako ze slov „smysluplný, lidská práva a občanská společnost“. Děje se tak se všemi pozitivními širokými slovy, které si přivlastňuje kdejaký verbální vekslák sebe (občas) nevyjímaje. Mohu to do určité míry kompenzovat tím, že budu mluvit o „debilu loci“, což je z čistě fenomenologického hlediska záležitost podstatně častější než „génus loci“. Je však zbytečné jej na tomto místě rozebírat. Stačí, když uvedu několik oblíbených příkladů – již zmíněné náměstí v Dobříši, benzinová pumpa, čekárna mezinárodního letiště a všechny domy, které se jmenují Klasik, Imperiál a Royal nebo v něčem připomínají Mozarta.

Vztah k místu je záležitost natolik mnohostranná, že ji nelze vtěsnat do jednoho schématu. Génus loci si umím představit třeba jako situaci, kdy proradný Komanč stopuje v hustém lese náčelníka Apačů (ti sice v lesích nežijí, ale pro tuto chvíli to čert vem!). Bystré oči má upřené k zemi, a když je pozvedne, spatří před sebou mohutnou horu. V té chvíli mimoděk pocítí záchvěv úcty a strachu a jednou z toho bude legenda. To podle toho, zda Vinnetoua dostihne a stáhne z kůže, nebo ne. O tento jednoduchý typ génus loci se mi na tomto místě nejedná. Zvednout oči a pocítit... to dovede každá mysl, ve které zůstalo něco archaického. Něco jiného je s tímto pocitem zacházet a rozvíjet jej.

Nejlepší místa se chovají jako plevel v tom zahrádkářském vtipu – Jaký je rozdíl mezi zeleninou a plevelem? Vypejete všechno a to, co vyrostlo znovu, je plevel! Proradný Komanč vzhledne a je zasažen duchem místa. Jde však po horké stopě a nějaké city si nemůže dovolit, tak to pustí z hlavy a ostří si při tom tomahavk. Jenže při příští návštěvě se to opakuje, další týden už ví, co přijde, a tak ani nechce zvednout hlavu. Nakonec to pochopitelně udělá a zase kroučí svou mazanou hlavou. Zora se při cestě do Litoměřic pravidelně budí v autobuse na jednom určitém místě za Řípem a vždy musí pohlédnout na nenápadný hřbet Škarechova u silnice. Psal mi člověk, že u skály jménem Kalíšek v Chříbech viděl nějaké tajemné světlo. Když tam šel znovu, u skály byl nápis *Kouzelná skála Kalíšek*. Takhle se přihlašuje místo.

Myslím, že bych měl rovnou říct, že v tomto vyprávění skončíme na Vyšehradě. Na Slavíně mám rád bronzového anděla, který se za temných nocí jednoho nedávného jara choval jako poltrgajst. Ze hřbitova se ozývalo podivné bubnování, ale když jej otevřeli, byl prázdný. Tak jej zamkli a situace se opakovala. Bylo to k zbláznění! Přivolaný odborník nebyl naštěstí vymítač ani podkrkonošský spiritista, ale ornitolog, který pod ztemnělou siluetou božského posla a s kostmi mistrů za zády začal vyprávět cosi o inovovaných datlech a sexappealu. Teprve po chvíli postřehli zaražení lovci duchů jádro příběhu: datel, jenž láká samičku, klove do stromu, aby jí dokázal, že je schopný postavit dům. Čím větší rámus takový datel nadělá, tím to vypadá na lepší bydlení a jeho šance jsou vyšší. Tento vyšehradský datel zneužil posvátné křídlo génus vlasti jako ozvučníci svých pudů. To na Smetanově pomníku by si pěkně vymlátil zobák! Dost bylo datlů, přejdeme rovnou k jádru věci, tedy ke starým Římanům.

Hrůzný trest – odnětí pohřbu

Už víme, že velká historie je například první světová válka a malá historie je třeba putování dobrého vojáka Švejka. Podobně se velká mytologie týká Paridova soudu, ale malá jen vodníka. Žijeme naštěstí v době, kdy vodník je zajímavější než Bismarck. Římané si jistě vyprávěli o Jupiteru Hromovládci, vzývali Venuši a obávali se Neptuna, ale žili úplně jinými bohy. Fustel de Coulanges na rovinu o Římanech říká:

Z toho, co jsme od nich převzali a co nám odkázali, si namlouváme, že se nám podobali... Představa, kterou jsme si o antickém světě vytvořili, zmátla dnešní generace. Instituce starých států jsme špatně pochopili a přitom jsme je chtěli oživit... Vytvořili jsme si iluzi o svobodě (a demokracii) starých národů a tato představa svobodu moderních národů ohrozila... Abychom tyto „blízké“ národy pochopili, musíme se na ně dívat jako na nám cizí. Antickému Řecku a Římu se u nás nic nepodobá... Jejich instituce jsou temné a nevysvětlitelné... Co rozuměli svobodou, o které neustále mluvili? V co ve skutečnosti věřili?

Nejstarší pokolení věřila v druhý život po životě. Nesmrtelný duch sice opustí tělo, ale nesměřuje

k nebesům, ale žije nablízku své rodině pod zemí. Již v *Iliadě* čteme povědomou pohřební formuli duše uzavřené do hrobu „Nechť je ti země lehká“. Pravděpodobně se jí vyjadřovalo přesvědčení, že duše žije dál pod zemí, cítí, a je-li nakrmena obětními dary, podporuje svoji rodinu. Zatímco v antickém světě Středozeemí uhadujeme dávné kulty podle zachovaných slov a frází, Číňané současné doby stále mordují čerstvě narozená děvčátka z dávné víry, že jenom syn může obětovat předkům, a tím tišit jejich hlad a získávat jejich podporu. Odysseovi druzi polévali hrob vínem, naši Romové pohřbívají s mrtvým láhve vodky a Rusové chodí pít na hřbitov k mrtvému příteli... *a jeden stakan pro tebe a nezapomínej na nás, kámo*.

Duše, která neměla hrob, neměla příbytek. Nejdřív byla nešťastná a potom zlobila. Moderní analogie: hledání těl vojáků ve Vietnamu, horolezců v lavinách, snaha zajistit důstojný pohřeb lidem, kteří zemřeli daleko od domova, ne z nějaké velké lásky, ale protože se to patří. Dobrý pohřeb je nutný pro štěstí mrtvého. Aténané popravili velitele, který po vítězství zapomněl pohřbít mrtvé. Hrůzný antický trest – odnětí pohřbu. Řekové říkali mrtvým podzemní bozi. Jindy byli zvaní lárové, penáti či manové. Jejich sídlem bylo ohniště domácího krbu.

Každý svobodný Řek i Říman měl dům s ohništěm, na kterém nesměl uhasnout plamen. Jen jednou do roka se oheň nechal zhasnout a rituálem podobným rozdělování čistého ohně velikonočního byl opět oživen. Plamen byl sídlem podzemních bohů. V některých pravěkých kulturách se praktikovalo pohřbívání kostí předků pod podlahou domu. Mrtvý žil se svými potomky stále. Když Říman přišel domů, tak se nejprve uklonil ohni a pak objal svoji ženu. Oheň nosil prosby do nebe, a když ještě nebe nebylo, tak spojoval duši rodiny s něčím, čemu se říkalo Ananké a co snad můžeme chápat jako světovou duši, trochu řád, trochu osud, trochu nutnost. Šakti a Matka nezbytnosti. Ananké upravovala pohyby světů podobně jako mysl umožňuje koordinaci orgánů v těle.

Představování nevěsty podzemním bohům

Důležité je, že o své mrtvé mohl pečovat jen člen rodiny. Když se cizinec dotkl nohou areálu, který patřil mrtvému, znamenalo to neštěstí. Něco podobného se dělo ještě nedávno, před třemi staletími, když neznalý vesničan stoupl na hrob Jana Nepomuckého ve Svatovítském chrámu. Každý bůh chránil jen svou rodinu. Vyhasnutí krbu znamenalo okamžik bez ochrany. Zánik rodiny, ve které se nenarodil nebo nebyl adoptován syn, způsobil úpadek celé poslušnosti mrtvých. Tato poslušnost mrtvých a nikoliv cit je základem antické rodiny. Viditelným centrem rodiny byl krb a oheň v něm planoucí byl mocí a prosbou za jedno tělo rodiny, jež se skládá z živých a mrtvých. Kdysi mezi trampy na Brdech jsem se seznámil s pravidlem, že kdo hodil do ohně vajgl, musel ho vytáhnout rukou. V krbu hořelo dřevo jen určitých stromů a svatý kout nesměl být zneuctěn odpadem. Když přemýšlím, jaký význam má krb v chalupách Pražáků (mluví o něm tak tajemně!), váhám mezi dobrou Anglií, melancholickou hrou na venkov a mnohem podivnějšími motivy, které by snad pochopil Aeneas prchající ze zničené Tróje a vezoucí přes moře do Latie oheň z krbu předků.

Sňatek se odehrával u dvou krbů. Nevěsta byla nejprve ukázána domácímu krbu a svým podzemním bohům a pak propuštěna z jejich opatrování. Pak teprve byla představena lárům v ohništi manžela. Mezitím byla bez ochrany, což se řešilo pomocí družiček. To jsou zmenšené kopie nevěsty určené ke zmatení démonů. Hloupý démon si pochopitelně vybere dostupnější cíl, stejně jako vlk se vrhne na jehňátko, ne berana. V případě družičky však démon narazí, protože ta je stále ještě chráněna svými domácími bohy. Démonicky otřesené družičce je nabídnut dort, takže si nakonec ještě zkazí žaludek. Nevěsta i host byli představováni ohništi. Odtud ta stará, dodnes používaná formule: pod ochranou domácího krbu. Slova zaznamenávají to, co paměť již ztratila. Navštívím-li chalupu kamarádů, ukáží mi krb s nevědomým posunkem vzájemného představování. V jakých světech to nevědomky žijeme?

Čím se dnes živí Klement Gottwald?

Antické město bylo širší rodinou. Krb šlo nahradit ohněm v chrámu a předky nějakým heroem. Pausanias ve svém řeckém cestopisu celkem věrně popisuje moderní turistiku. Nejprve do chrámu, pak k hrobu hrdiny, poslechnout místní historky a pobavit se o válkách. Franze Kafku by popsal jako pražského heroa. Génus loci se rozšířil z jednoho místa v jednom domě na celé město, ale v pozadí opět stojí zástup mrtvých. Když na ně člověk pamatuje a obětuje jim víno či úctu, jsou v klidu. Když se na ně zapomíná, jsou nejprve nervózní a pak vzteklí. Procházejí městem a šíří blbou náladu.

Zneužitá mrtvola Franze Kafky vztekla okopává Státní ústav památkové péče. Jiří Poděbradský močí na smlouvu o pronájmu Staroměstského náměstí nějakému kavárníkovi. Jan Želivský se vkrádá do hlav grafitových writerů. Mrtví jsou zmatení, cválají rychle všemi směry, zažili jsme to všichni. Zajímalo by mne, co dnes dělá Klement Gottwald. Jeho poslední stopu jsem zachytil na tramvajovém ostrůvku, kdy urna s jeho popelem byla v igelitové tašce předána mým kolegou jeskyňářem neznámému členovi komunistické strany, aby posléze zmizela beze stopy. Zvláště v materialistickém prostředí jsou hladoví duchové velmi trvanliví. Myslím, že již z tohoto kontextu je patrné, co génus loci původně znamenal. Jistě ne žádné sladkobolné snění turistického prospektu nebo odůvodnění nějakého nemožného architektonického projektu.

Když jsem ještě chodíval na Středoevropskou univerzitu, kde je dnes hotel Olšanka, krátil jsem si cestu přes Olšanské hřbitovy, pozoroval jsem kresby satanistů na starých hrobkách i ženu na děravém koberci s mnoha kočkami, která si obsadila jeden výstavný hrob. Byl sychravý podzimní den, polotma, jemně mžilo. Prahu přecházela studená fronta, vítr cloumal haluzemi. Do té doby jsem měl Olšany docela rád. Pak víchř přede mnou shodil uschlou větev starého kaštanu. Nic dramatického. I kdyby mi spadla na hlavu, tak bych se otřásl a šel po svých seminářích. Kdepak studená fronta a meteorologie, to si hráli mrtví hladovci! To je evidentní. Na Olšanech se nebojím, ale chodím tam od té doby nerad.

Homér rozumí Vyšehradu

Velká francouzská revoluce rozbila příběh bible a nahradila jej příběhem národa. Národ zakotvila v jednom určitém místě a postavila jej na kostech mrtvých básníků a spisovatelů v Chrámu všech bohů neboli Panteonu. Na francouzský nacionalismus s určitým zpožděním reagovali Němci a postavili si u Řezna Valhalu v podobě antického chrámu s kostmi svých velikánů. Velikáni téměř nikdy nejsou politici, ale skoro vždycky patří do družiny Apollonovy. Na německý nacionalismus reagovali s dalším zpožděním Češi a vymysleli si vyšehradský Slavín. Zaplnili jej kostmi Boženy Němcové a Aloise Jiráska. Ani Máchova mrtvola nesměla zůstat s cizími bohy v Sudetech, a tak byla převezena do Prahy a rituálně uložena do posvátné půdy národního génia loci. Oheň domácího krbu se změnil v lucerničky předků. Homér by to nejspíš chápal.

Pochybují, že je možné být doma tam, kde nemáme své mrtvé.

Opětovná kolonizace Sudet se odehrává na pozadí strkanice mezi německými a českými mrtvými.

Mohl bych vyprávět, jak živí válčili s mrtvými, a dohadovat se, jak probíhaly střety mrtvých s mrtvými. Jistě jste sami slyšeli o strážích mrtvých na kraji vsí a víte, jak jim dodat odvahu a sílu.

Tyto věci nejsou zapomenuty, ale situace je dnes klidnější. Teprve v těchto letech, zhruba ve třetí generaci poválečných usídlenců a po změnách demografických poměrů na hřbitovech, začínají Sudety přijímat své obyvatele. A rovněž obyvatelé dosud nezvyklí na laskavost sudetského génia loci se pod nečekaným teplem země opatrně otevírají zemi.

Industriální zajíc aneb Krajina ve stínu Stalkera

Jedno z mých prvních seznámení s kladenskými haldami: na tabulové hoře buštěhradské haldy, která se podobá venezuelské Roraimě (jiný svět), jsou pelíšky zajíců uspořádány podle výdychů tepla.

Halda pomalu vychládá, zatímco před patnácti lety zde bylo možné naměřit teplotu až 90 °C, dnes to je sotva 48 °C. Nicméně za tuhých zim si mrznoucí zajíci vyhrabávají pelíšky s ústředním topením. Za podzimních honů pak z vrcholu haldy, kam lovci nesmějí, protože to není honitba, vesele tlapičkami mávají myslivcům, kteří se plouží za jedním dvěma dezorientovanými zaječími kolegy.

Do druhé poloviny 19. století a první třetiny 20. století spadá proud velkých sociálních a politických změn spjatých s rozvojem kladenského dělnického hnutí a sekularizací života. V řadě obcí byly sice budovány kostely v historizujícím stylu, ale na rozdíl od většiny krajín České republiky se nikdy nestaly dominantami krajiny. Linií horizontu ovládaly šachetní věže, komíny hutí, haldy a několik vodojemů. Podobně se i krajina Kladenska změnila v jakousi chaotickou plochu sídel, industriálních objektů, hald, polí a lesnatých pásů vystupujících zejména v bocích mělkých a širokých údolí. Podle vzpomínek horníků i svědectví fotografií byla krajina pokryta závojem dýmu a uhelného mouru. Rudá záře na Kladnem není jenom politická metafora, ale skutečný jev, kdy horká struska vyvážená z pecí v noci rudě žhne na nízkém smogu.

V průběhu posledních asi pěti let pozoruji, že „moje“ nejpůvodnější studentská exkurze vede na

Kladno do areálu bývalé Vojtěšské huti, později hutního závodu Koněv. Někteří studenti se na Kladno opakovaně a sami vrací, přespávají v ruinách betonových monster, kreslí je a fotí. Vyprávějí si o nich po hospodách, takže i po několika letech se mi stává, že dostanu otázku, kdy pojedeme do huti. Toto nadšení je – mohu-li podle dobových materiálů 19. století soudit – velice podobné výletům romantiků na „hrady spatřené“. V 19. století zde byla potřeba národního mýtu, kontaktu s velkolepou historií Čech a hrady se nadšeně stávaly součástí národní identity. Kolik jenom o nich bylo napsáno básní! V současné době jsou hrady součástí dějepisu, ale ne národní identity. Možná že i národní identita se stává do určité míry identitou mezinárodní. Ruiny hospodářských komplexů můžeme např. v televizi spatřit poměrně často v hrdinských eposech naší doby – v akčních a kriminálních filmech anebo v různých druzích moderních sci-fi. K jednomu z možná okrajových, ale poměrně živých aspektů identity mladé generace patří vztah k industriálním ruinám. Vítek Zavadil nám ukázal, jak v opuštěných šachetních budovách u Libušína sídlí sovy. Umím si představit situaci analogickou klasické strašidelné pohádce, kdy hrdina vstoupí do starého mlýna, odkud vylétnou sovy a netopýři. Dnes je skoro nemožné vstoupit do rozpadlého starého mlýna, rekonstruovali jej totiž „Pražáci“, ale do opuštěné továrny se člověk dostane poměrně snadno.

Směřujeme k jedné podstatné věci – k návrhu, jak zacházet s některými starými industriálními památkami, kterých je příliš mnoho a všechny nemohou být alternativní galerií nebo nějakým kreativním centrem. Zničit je by byla škoda, a navíc to něco stojí. Nechme je stát a rozpadat podle svého. Jsou místa, kde to jde.

Ale dá se jít ještě dál. Ubývá divočina. Motýli, ptáci a hadi mají problém, kam se uchýlit. Co s tím soukromník může dělat? Nechat pečlivě zpustnout část své zahrady. Vytvořit domácí divočinu.

Hadinec, kde se daří slepýšům a užovkám, se dá udělat z hromady tak asi 2 x 2 m starých větví, které pomalu trouchniví. Místo plotu se dají naházet větve a vysadit pár šípkových růží. Na naši zahradu se dokonce nastěhoval divočák, ale pak jej myslivci zabili.

A když zkouším domýšlivě dohlédnout, kam směřuje tato civilizace, po dlouhém tápání se mi objevuje jediný obraz. Na velké travnaté pláni (jaká je mezi Koněprusy a Tobolkou) panáčkuje velký zajíc smyslu civilizace. Víme, že až se k němu přiblížíme, bude se nejprve skrývat, a až budeme blízko, rozeběhne se, ale nejenže nevíme kam, ale máme skoro jistotu, že po svém zaječím způsobu najednou někam nečekaně odskočí a pak znovu a znovu. Ale to už budeme unaveni z honu na zajíce sedět na mezi a dívat se, jak v dáli opět posměšně panáčkuje, aby se příkrčil, až budeme hodně blízko.

Vlastně mi to docela vyhovuje.